

■ УДК [130.2:930.85](477)«17/19»

В. Г. Левіна, кандидат філософських наук, старший викладач, Харківська державна академія культури, м. Харків

ПОШУКИ НАЦІОНАЛЬНОГО «Я» У ТВОРЧОСТІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХVIII – КІНЦЯ ХХ СТ.

Досліджено погляди діячів української культури на своє національне «Я» та національну спільноту від кінця ХVIII ст. й до часів Незалежності. Здійснений огляд надає підстав стверджувати, що усвідомлення національної ідентичності у творчості вітчизняних культурних діячів є окремою галуззю культурфілософської україністики, що безперервно розвивалася, незважаючи на зовнішні втручання влади, й фактично являє собою теоретичну свідомість українського національного відродження.

Ключові слова: українська культура, національне «Я», національна ідентичність, українське національне відродження.

В. Г. Левина, кандидат философских наук, старший преподаватель, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ПОИСКИ НАЦИОНАЛЬНОГО «Я» В ТВОРЧЕСТВЕ ДЕЯТЕЛЕЙ УКРАИНСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ КОНЦА ХVIII – КОНЦА ХХ СТ.

Исследованы взгляды деятелей украинской культуры на своё национальное «Я» и национальную общность с конца ХVIII ст. до времен Независимости. Проведенный обзор даёт основания утверждать, что осознание национальной идентичности в творчестве отечественных деятелей культуры является самостоятельной ветвью культурфилософской украинистики, которая непрерывно развивалась, несмотря на внешние вмешательства власти, и фактически представляет собой теоретическое сознание украинского национального возрождения.

Ключевые слова: украинская культура, национальное «Я», национальная идентичность, украинское национальное возрождение.

V. H. Lievina, Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

SEARCH FOR THE NATIONAL "I" IN THE WORKS OF UKRAINIAN RENAISSANCE FIGURES (THE LATE 18TH – 20TH CENTURIES)

The article is devoted to the study of the views of the Ukrainian culture figures on the national "I" and the national community from the late of the eighteenth century till the time of Independence. The review makes it possible to assert that awareness of the national identity in the works of Ukrainian cultural figures is an independent branch

of cultural and philosophical Ukrainian studies, which has developed steadily despite the external interference of the authorities and, in fact, represents the theoretical consciousness of the Ukrainian national renaissance.

Key words: Ukrainian culture, national 'I', national identity, Ukrainian national renaissance.

Аналіз української історичної та філософської думки стосовно питань національної ідентичності та національної ідеї є актуальним завданням вітчизняної культурології, зважаючи на необхідність пошуку нових теоретичних принципів у вирішенні сучасних проблем української культури. Назначніші й найпоказовіші стосовно зазначеної проблематики є думки про своє національне «Я» вітчизняних діячів культури, адже саме тоді, коли відбувається усвідомлення особливостей спільнот «ми» та «вони» власною суспільною думкою, і починається розвиток національної самосвідомості. **Мета** статті — проаналізувати погляди діячів української культури на національну спільноту як окрему течію у вітчизняній суспільній думці від кінця XVIII ст. й до здобуття Незалежності. Слід зазначити, що вона пододала ті самі етапи розвитку, що і західноєвропейська та російська — «від простого запитання «які ми є?» і, відповідно, описування рис своєї вдачі, до запитань: «чому ми є саме такі?» та «якими ми маємо бути?» і, врешті решт, — до аналізу тих культурних форм, які створюють бажану «людину української вдачі» [9, с.138].

В українській суспільній думці процеси усвідомлення національного «Я» починаються з XVIII ст., коли діячі вітчизняної культури починають не лише описувати, але й осмислювати події Козаччини XVI–XVII ст., аналізувати стосунки українців з поляками та росіянами, виокремлювати специфічні риси української ідентичності та шукати їхні причини.

Найяскравішим виявом цього стала «Історія Русів» Псевдо-Кониського, де вся історія України подається як самостійний процес, відмінний від історії поляків та великоросів. Основною метою твору було обґрунтування автономних та суверенних прав українського народу на основі його особливої, вільнолюбної вдачі. «Історія Русів» стала першим чітко окресленим взірцем політичної думки в Україні. Стосовно цього І. Крип'якевич писав: «Усвідомлення національної обособленості, цінність свободи й індивідуального розвитку, повага до суспільного авторитету, лицарство, глибока культурність — це були надбання, з якими українське суспільство ввійшло до XIX століття». Водночас він відзначав, що

«національне відродження в перший час мало характер літературний». На «літературоцентричності» всієї української культури і формуванні української національної ідеї на основі художній свідомості наголошує і сучасна дослідниця, культуролог О. Забужко [3]. Однак творці «нової української літератури» ґрунтувалися лише на емпіричних фактах самотності української культури та надавали проблемам української ідеї образно-художньої форми і не могли сформулювати їх на рівні філософської рефлексії.

Уперше спроби саме філософського осмислення ідеї самотності українського народу, його вдачі й історичного шляху в єдності світоглядного, соціального, політичного та економічного аспектів цих проблем здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства (1864–1847). Найґрунтовнішим аналізом українського народу як суб'єкта історичної дії відзначалася творчість М. Костомарова. У дисертації «Про історичне значення руської поезії» [4] він уперше спробував на основі народнопоетичної символіки розкрити сенс народного світобачення, характеру народу. Ця праця стала однією з перших спроб визначення своєрідних рис українців та їх відмінностей від найближчих сусідів — росіян. Крім того, виокремлюючи типи української вдачі, М. Костомаров не погоджувався з твердженням деяких тогочасних дослідників, що українців як окремого народу ніколи не було і не існує, що українці є складовою російської нації, хоча і мають певні регіональні особливості. Учений за зовнішніми ознаками українців і росіян — одягом, манерами, звичаями, особливостями стосунків та господарювання — знайшов те, що визначає сутність народу й впливає на його майбутнє, отже, виокремив проєктивну компоненту.

Народну тему значно розвинули П. Куліш і Т. Шевченко. Хоча останній не здійснював, звісно, теоретичної розробки концепції української ідеї, проте своєю творчістю окреслив найважливіші ознаки української вдачі, історичні умови її формування. Питання особливостей культури, світобачення, життєвої організації українців глибоко хвилювали Т. Шевченка, і можна стверджувати, що в художній формі ці проблеми відбиті повною мірою.

Слід відзначити, що ірраціонально-романтичне піднесення України й Українського «духу» було однією з головних тенденцій української культури XIX ст., яка чітко вписується в європейську філософську традицію. Ідеї романтизму, ствердження окремого унікально-самотнього і неповторного народного органічно абсорбувалися українською історико-філософською думкою й адаптувалися нею. Особливо вплинула на українську суспільну думку

німецька філософія, зокрема погляди І. Гердера та Ф. Шеллінга, котрі, як відомо, підкреслювали роль почуттів та уявлень у житті народу, їхній пріоритет над раціональним, стверджували, що поезія народу виступає найбільш чистим, сильним і своєрідним виявом його духу. Ці ідеї гармонійно відповідали прагненням української інтелігенції (П. Куліш, В. Липинський та ін.) ідеалізувати українське селянство як носія чистоти мови, звичаїв, духу народу.

На основі традицій романтизму порушено проблему національної мови як необхідного чинника розвитку нації та її культури, що стало одним з основних показників пробудження національної свідомості українства. Проблеми мови як носія духу народу досліджував відомий філолог О. Потебня [6]. На відміну від праць, у яких предметом аналізу був національний характер, О. Потебня шукав відповіді на питання про механізм формування української вдачі за допомогою мови. Отже, на думку О.Потебні, втрата народом своєї мови означає втрату його власної духовності, своєрідності, унікальності, а відтак і його самого як суб'єкта історичної дії. Відповідно до цього, О. Потебня рішуче виступив проти ідей денационалізації та злиття народів, «прогресивності» нівелювання національної своєрідності в процесі розвитку загальнолюдської культури.

Видатні діячі культури України XIX ст. намагалися також надати визначення поняття «нації», основуючись не на економічних чи політичних чинниках (що пов'язано із соціально-політичним статусом України), а передусім на психофізичних та духовних якостях. Зокрема В. Антонович навів таке розуміння цього поняття: «Нація — це група людей, рідних і близьких між собою натурою, обдарованістю, вдачею, кмітливістю, здібностями, темпераментом». Але, як і світова суспільна думка, українська теж прийшла до глибокого усвідомлення феномену нації. Так, усвідомлюючи значення вивчення національної культури для особистісного та суспільного розвитку, М. Драгоманов стверджував, що національні питання пов'язані з політичними, культурними та соціальними. У статті «Чудацькі думки про українську національну справу» [2] він був рішучим поборником самобутнього розвитку України, основою якого вважав національну за формою та європейську за змістом освіту, закликав українську інтелігенцію вивчати європейські мови для того, щоб Україна у своєму духовному розвитку безпосередньо орієнтувалася на європейські зразки. Тому головними умовами розвитку самобутності української нації та її характеру, на думку М. Драгоманова, мало бути забезпечення політичних свобод

і громадянських прав української особистості. Отже, на цьому етапі осмислення українського «Я» до культурницької складової долучається і політична компонента.

Означену тенденцію розвивав у своїй творчості видатний український письменник І. Франко [7, с. 238], котрий намагався комплексно проаналізувати особливості народу з метою визначення його майбутнього. Турбуючись про подальший розвиток українського народу, І. Франко гостро відчував усі вади його вдачі, які сприяли непевному положенню українства впродовж його історії (особливо в XIX ст.) й шукав ті основи, які буможливили його відродження. Велику надію щодо виходу української нації з кризового стану письменник покладає на національну інтелігенцію, яка повинна виробити і вкоренити в «дух українства» ідею нації, ідеал життя і розвитку нації як суспільного організму, здатного до самостійної культурної та політичної діяльності, найширшого та найшвидшого засвоєння загальнолюдських досягнень. Унесенні в українські маси діяльнісних рис національного характеру полягає, на його думку, головне призначення інтелігенції.

Немало українських мислителів другої половини XIX–початку XX ст., зважаючи на особливості українського народу та його історичної долі, намагалися обґрунтувати і реалізувати ідею національно-політичної автономії України. Серед них найпоказовішими є погляди видатного історика М. Грушевського, основна мета творчості котрого — аналіз усієї сукупності факторів, що визначають своєрідність української нації. Створивши фундаментальні праці з історії України, вчений намагався визначити український народ у його власному історичному бутті, довести самотність його характеру та права на власний історичний шлях. Майбутнє української нації, на його думку, вкорінене в боротьбі за волю минулих часів. Саме історичне коріння вчений уважав гарантом існування українського духу, його повноцінності й творчого потенціалу в загальнолюдському культурному розвитку.

Крім соціологічно-раціонального, впливовим напрямом у філософській та культурологічній думці України був, згідно з визначенням А. Швецової, «містично-іраціональний», який проблему духу нації визнавав як головну [9, с.152]. Його представниками є В. Липинський та Д. Донцов.

Головна теза творчості В.Липинського, яку він висловив у відомій праці «Листи до братів-хліборобів...», — можливість створення української національності за умови її власної державності. На це були спрямовані його концепції політики, науки, мистецтва,

класифікація політичних станів суспільства, теорія аристократії тощо. Пов'язуючи створення та розвиток нації з власною державою, В. Липинський надає вирішального значення єдиному духу нації, порушуючи достатньо актуальну проблему національної визначеності людини, котра починається з «волі до нації всіх її одиниць». Згідно з В. Липинським, справжнім виразником духу української нації має бути «політично визначений» українець, якому притаманна нездоланна воля до боротьби за суверенну Україну. Важливу роль у функціонуванні та формуванні цієї містичної волі до нації він відводив національній еліті — аристократії, котра скеровувала б народ у його діях [8].

Д. Донцов у своїй головній праці «Націоналізм» підкреслював вольовий аспект як необхідну умову розвитку нації. На протигагу В. Липинському Д. Донцов уважав, що не держава творить націю, а, навпаки, нація — державу. Саме нація є єдиним об'єктом історії і культури, який утілює в них свої особливості. Як і В. Липинський, значну роль у процесі національної самореалізації Д. Донцов відводить національній еліті — «активній меншості». Отже, обидва мислителі акцентують увагу не тільки на культурній «окремшеності» української нації, а підкреслюють політичну (державотворчу) спрямованість.

Публіцистика Д. Донцова спричинила резонанс і в Східній Україні, де невдовзі виникла полеміка в «Літературній дискусії», яка виявила дві крайні точки зору на українську культуру й націоналізм, що був зорієнтований на побудову елітарної національної культури, і комунізм, який запроваджував уніфіковану масову культуру.

Так, порівнюючи погляди на національну культуру М. Хвильового та Д. Донцова, не можна не відзначити вражаючого збігу думок цих авторів, котрі дотримували різних політичних поглядів. У праці «На два фронти в боротьбі з націоналізмом» Є. Гірчак, наприклад, визначає: «Коли читаєш публіцистичні твори М.Хвильового,... то часом забуваєш, що саме читаєш — Хвильового чи Донцова. (...)Думки Хвильового і Донцова про Європу, про російську літературу, про людину з сильною волею і т. ін. — абсолютно тотожні...» І далі: «Донцов рішуче підтримував Хвильового... Хвильовий не раз заявляв, що він не боїться, коли його думки сходяться з думками класового ворога. Він не вважав це дискредитацією своїх ідей» [1, с. 54–55].

Такий збіг думок пояснюється єдністю духовного процесу на всіх українських землях. Український національний рух на Західній

Україні й «український ренесанс 20-х років» в УРСР — це лише різні форми вияву одного всеукраїнського процесу ідейної і духовної кристалізації українського націоналізму в модерному значенні цього слова. Різні соціально-політичні обставини зумовлювали й різні форми вияву цього процесу. В УРСР український національний рух не набув організаційних форм. Завдяки певним обставинам українське національне піднесення в УРСР виявилось в галузі літератури (у творчості М. Хвильового та ваплітян).

Трагічна смерть М. Хвильового на початку 30-х рр. ХХ ст. призупинила розвиток незалежної суспільно-політичної думки підрадянської України. Відновилася вона через кілька десятиліть, під час хрущовської «відлиги». Представники її ввійшли в історію як «дисиденти» або «шістдесятники».

Паралельно осмислення національного «Я» відбувається у творчості дослідників з діаспори. Доволі цікавою з точки зору студіювання саморефлексії нації є праця Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» [8], де автор визначає явища, в яких найяскравіше виявляються риси національної специфіки. Саме аналіз цих «репрезентативних явищ», на його думку, має бути джерелом вивчення національної ідентичності, оскільки ці явища створюють образ «національної людини». Як типового представника українського «Я» Д. Чижевський виокремив відомого філософа П. Юркевича. Адже в його творчості відбилися типові риси українського характеру — індивідуалізм, чутливість та емоційність.

Проблему української національної ідентичності досліджував і український історик І. Лисяк-Рудницький [5]. Він уважає національне «Я» цілком реальним явищем, що формується та відображається своєрідним способом життя, комплексом культурних цінностей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні народу. На його думку, нація як явище належить до суспільно-культурної, а не біологічної сфери, а тому неможливо ототожнювати його з психофізіологічними особливостями її представників. Своєрідність українського типу визначає, на думку І. Лисяка-Рудницького, діалектичне поєднання елементів східних та західних культур. Дослідник указує на гуманізм та антропоцентризм українського народного світогляду, але зауважує, що, «окрім українського серця, потрібний ще український мозок», визначаючи таким чином необхідність подолання надмірної чутливості й емоційності української вдачі завдяки прищепленню вміння цілеспрямовано, точно визначати мету діяльності та засоби її досягнення. На необхідність розумового контролю свого життя й обмеження

надмірної чутливості вказує ІІ. Мірчук у своїй статті «Світогляд українського народу. Спроба характеристики».

Важливим внеском у розробку національної проблематики українською філософською думкою є творчість М. Шлемкевича. У своїй відомій праці «Загублена українська людина» [10] він описує як особливості світосприйняття сучасної української людини, так і історичні джерела його формування. А саме: нова українська людина — «шевченківська» людина, особливостями якої є вільний дух, апелювання до правди, розуму, науки. Такий ідеал українця має плекати інтелектуальна, культурна еліта, «а справа народу дивитися на ідеал і йти за ним» з метою побудови нового, вільного українського суспільства, розвиток якого б забезпечила власна українська демократична держава. З цією метою він виявляє не лише зовнішні, але й внутрішні чинники духовної та соціальної кризи українства — браку любові до себе і представників своєї нації, що стало причиною відсутності справжнього дійового патріотизму. Відродження самоповаги, сприйняття власного національного світу та формування національної самосвідомості — згідно з М. Шлемкевичем, найсуттєвіше завдання сучасної української культури.

Своєрідність української вдачі — основна проблема творчості О. Кульчицького. Головними чинниками, що сформували українське «Я», дослідник вважає: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфні, глибинно-психічні (несвідомі). Українську культуру автор характеризує як таку, що належить до «європейського культурного кола», але завдяки периферійному розташуванню України між європейським Заходом та азійським Сходом вплив на неї трьох хвиль ідей західної культури — католицизму, ренесансу і просвітництва — був ослабленим і спізнілим. О. Кульчицький став одним з небагатьох українських дослідників, котрих цікавило питання «колективного підсвідомого» українського народу: передусім, характерний для психіки кожного поневоленого народу «комплекс меншовартості» [9, с.158]. Цей комплекс, на думку вченого, зумовив своєрідну духовну компенсацію, наприклад, надмірне підкреслення нібито наявного почуття своєї сили (що позначилося на теорії та практиці українського націоналізму) або етично-ідилійне мрійництво з його вірою в прихід «царства правди». Однією з актуальних проблем формування українського «Я», на думку О. Кульчицького, є проблема розвитку української вдачі в сучасних умовах та подолання її негативних тенденцій.

На теренах Радянської України впіслясталінський період дисидентипродовжують розробляти українську проблему. Вони говорять про невіршеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, розпочинають нерівну боротьбу за право українського народу на незалежне існування на своїй землі. Серед шістдесятників були письменники, журналісти, історики, психологи, юристи: С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл. Уїхній творчості національні питання постають у широкому діапазоні форм філософської рефлексії: від академічного логіко-поняттєвого дискурсу до маргінальних жанрів популярної есеїстики та публіцистики й художньої літератури.

Отже, здійснений огляд свідчить, що осмислення національної ідентичності у творчості діячів української культури є окремою галуззюкультур філософської україністики, яка безперервно розвивалася, незважаючи на зовнішні втручання влади й, фактично, являє собою теоретичну свідомість українського національного відродження (кін. XVIII — кін. XX ст.) — нетривалого, але насиченогопошукамисвогонаціонального «Я»періоду.

Список використаних джерел

1. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі з націоналізмом / Є. Гірчак. — Харків : ДВУ, 1930. — 218 с.
2. Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. — Київ : Либідь, 1991. — 682 с.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. — Київ : «Основи», 1993. — 125 с.
4. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. — Київ : Либідь, 1994. — 684 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе : у 2 т. Т.1 / І. Лисяк-Рудницький. — Київ : «Основи», 1994. — 537 с.
6. Потебня А. Язык и народность / А. Потебня. — Харьков, 1913. — 217 с. 7. Франко І. Дещо про себе самого // Збір творів: у 50 т. Т. 31 / І. Франко. — Київ, 1981. — С. 30–166
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — Київ : Либідь, 1983. — 176 с.
9. Швецова А. Національний характер як феномен культури / А. В. Швецова. — Сімферополь : «Таврія», 1999. — 265 с.
10. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. — Київ : МП «Фенікс», 1992. — 157 с.

References

1. Hirschak E. Na dva fronty v borotbi z natsionalizmom / E. Hirschak. — Kharkiv : DVU, 1930. — 218 s.

2. Drahoanov M. Vybrane / M. Drahoanov. — Kyiv : Lybid, 1991. — 682 s.
3. Zabuzhko O. Filosofiia ukrayinskoï ideï ta yevropeys'kiy kontekst: franryvs'kiyperiod / O. Zabuzhko. — Kyiv : «Osnovy», 1993. — 125 s.
4. Kostomarov M. I. Ob istoricheskom znachenii russkoy narodnoy poezii / M. I. Kostomarov // Slovianska mifolohiia. — Kyiv : Lybid, 1994. — 684 s.
5. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese : u 2 t. T.1 / I. Lysiak-Rudnytskyi. — Kyiv : «Osnovy», 1994. — 537 s.
6. Potebnya A. Yazyk i narodnost / A. Potebnya. — Kharkov, 1913. — 217 s.
7. Franko I. Deshcho pro sebe samoho // Zbir tvoriv: u 50 t. T. 31 / I. Franko. — Kyiv, 1981. — S. 30-166
8. Chyzhevskiy D. Narysy z istorii filosofii na Ukraini / D. Chyzhevskiy. — Kyiv : Lybid, 1983. — 176 s.
9. Shvetsova A. Natsionalnyi kharakter yak fenomen kultury / A.V. Shvetsova. — Simferopol : «Tavriia», 1999. — 265 s.
10. Shlemkevych M. Zahublena ukrainska liudyna / M. Shlemkevych. — Kyiv : MP «Feniks», 1992. — 157 s.

■ UDC [130.2:930.85](477)«17/19»

Lievina V. H., Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

SEARCH FOR THE NATIONAL "I" IN THE WORKS OF UKRAINIAN RENAISSANCE FIGURES (THE LATE 18TH – 20TH CENTURIES)

The aim of this paper is to analyze the opinions of the Ukrainian cultural figures on their own national community as a special approach in the national public opinion starting from the late eighteenth century till gaining the Independence.

Research methodology. The overall methodological basis of the study is the cultural approach to the study of Ukrainian public opinion the guidance of which makes it possible to discover its specific features. The methods of comparative analysis, synthesis, and historicism have been applied.

Results. The end of the eighteenth century is marked in the history of Ukraine with "awakening" of the Ukrainian identity, starting from the formation of the nation's perception of itself, acknowledging its past for better understanding of the nature and the meaning of existence of its people, the "selfhood" of the ethnic group. The range of genres in which these ideas have been developed covers both academic logical and conceptual discourse and the marginal promotional genres of essays. The specific feature of the development of Ukrainian national identity, like most Slav ones, is that it is unfolded on the basis of the

romantic model, where the language is followed by verbal creativity as the main ethnic differentiating characteristics performed by a system-organizing function on the cultural background. The scheme of the national selfhood in the Ukrainian public opinion has passed certain stages of the development that are qualitatively varied by the specific features of resolved tasks and the approach to their solution. The complete survey shows that the understanding of national identity in the works of Ukrainian cultural figures is an independent branch of the cultural and philosophic Ukrainian studies, which has continuously developed, despite the external interference of the authorities and, in fact, represents the theoretical consciousness of the Ukrainian national renaissance.

Novelty. The evolving of the national identity acknowledgement and the determination of the internal logic of this process in the works of the national cultural figures is a new approach as compared to the traditional Ukrainian public opinion research.

The practical significance. The research results can be used in teaching regular courses, special courses, and optional courses on the history of Ukrainian culture, philosophy, and literature.

Key words: Ukrainian culture, national 'I', national identity, Ukrainian national renaissance.

Надійшла до редколегії 21.03.2015 р.